

Вікторія Небрат

ЕКОНОМІКО-ПРАВОВА КОНЦЕПЦІЯ ТА РЕФОРМАТОРСЬКІ ІДЕЇ СЕМЕНА ДЕСНИЦЬКОГО

У статті представлена система економіко-правових поглядів видатного економіста і правознавця другої половини XVIII ст. С. Десницького. Охарактеризовані новаторські ідеї вченого щодо реформування системи державного управління та державних фінансів, визначено внесок у теоретичне розроблення ключових проблем інституційного забезпечення економічного розвитку.

Ключові слова: економіко-правові погляди, державне управління, фінансова система, державні фінанси, теоретична юриспруденція, економічна історія, податкова політика.

JEL: B15

Питання оптимізації державного управління та підвищення ефективності фінансової системи, впорядкування та вдосконалення законодавства, що потребують ґрунтовної теоретичної розробки та комплексних реформ сьогодні, були предметом уваги прогресивних мислителів і вчених упродовж усього періоду становлення ринкової економіки та інститутів державності. Відтак видається актуальним і доцільним звернення до наукової спадщини та реформаторських проєктів нашого видатного земляка, вченого зі світовим іменем у галузі юридичної науки, професора права Московського університету Семена Юхимовича Десницького (1739–1789).

Життєвий шлях, теоретична спадщина та реформаторська програма С.Десницького завжди становили інтерес для дослідників історії правознавства, філософських і політичних наук. У більшості публікацій, що виходили в радянський час, наголошувалося на ролі вченого в процесі остаточного оформлення російської теоретичної юриспруденції як самостійної науки та навчальної дисципліни (Сыромятников, 1945; Загряцков, 1949; Покровский, 1955). При цьому економічна складова наукової концепції С.Десницького розглядалася побіжно під загальним гаслом ідеології просвітництва та ліберально-буржуазної науки (Грацианский, 1978. С. 5–8). У сучасних публікаціях представлення С.Десницького як учня й однодумця Адама Сміта, представника класичного напрямку в українській економічній думці, здійснено у статтях і підручниках С.Злупка та Л.Корнійчук (Злупко, 2004. С. 55–57; 2005. С. 251–255; Корнійчук, 2004. С. 112–118). Разом з тим потребують комплексного та ґрунтовного наукового дослідження витоки інституційних підходів до економічного аналізу в поглядах С.Десницького, трактування вченим проблем модернізації державного управління, законодавства та фінансів.

Небрат Вікторія Василівна(victoria_nebrat@ukr.net), канд. екон. наук, старш. наук. співр., в.о. завідувача відділу економічної історії ДУ "Інститут економіки та прогнозування НАН України".

Метою цієї публікації є представлення економіко-правових поглядів С.Десницького в контексті розроблення теоретичних основ державних фінансів, постановки та вирішення практичних завдань реформування вітчизняної системи державного управління та законодавства. Досягнення визначеної мети передбачає здійснення історико-теоретичного аналізу базових положень наукової концепції С.Десницького, а саме: ідеї поступального розвитку людства та запропонованої вченим періодизації економічної історії; положення про роль власності в господарському та соціальному розвитку суспільства; розроблення теорії права як основи законодавства; започаткування теоретичного аналізу фінансової системи та наукового обґрунтування податкової політики держави у вітчизняній економічній думці. Проте до завдань дослідження, результати якого представляє ця публікація, належить характеристика проектів політичної і фінансової реформ, запропонованих С.Десницьким, оцінка їх ролі в процесах модернізації суспільства та значення для подальшого розвитку вчення про державу, право і фінанси.

Життєвий і творчий шлях

Семен Юхимович Десницький – професор права Московського університету, автор новітньої теорії держави й права, ініціатор реформування державного управління та правової системи Російської імперії – походив з міщан міста Ніжина Чернігівської губернії. Закінчивши духовну семінарію Троїце-Сергієвої лаври, був направлений 1759 року до гімназії при Московському університеті, у квітні 1760 року – переведений до числа студентів. У тому ж році з декількома іншими вихованцями університету був викликаний до Петербурга для підготовки до поїздки за кордон, а в серпні 1761 року Семен Десницький та Іван Третяков виїхали до м. Глазго, де мали вивчати грецьку мову, натуральну й моральну філософію, метафізику й математику.

В університеті м. Глазго студент з України протягом 1762–1763 років слухав лекції Адама Сміта з моральної філософії, тож із його ідеями познайомився "з перших вуст". Характеристика видатним шотландцем англійської парламентської системи, її ролі в процесі становлення фінансових інститутів та значення для забезпечення економічного розвитку країни визначили загальне спрямування подальшої наукової та реформаторської діяльності нашого співвітчизника. Наслідуючи А.Сміта, вчений критично ставився до німецької школи камералістики, пропонуючи докладніше вивчати і впроваджувати англійський досвід організації державного господарства та його правового регулювання. Є відомості про особисте знайомство А.Сміта й С.Десницького, якого дружньо приймали в родинному колі класика політичної економії (Злупко, 2004; Корнійчук, 2004. С. 19). Він відвідував також лекції з юриспруденції, математики, хімії, історії, був особисто знайомий із Дж.Ваттом, "майстром математичного інструменту" в університеті м. Глазго, який у ці роки вже почав роботи з виготовлення парового двигуна.

Значний вплив на формування методологічних підходів С.Десницького до аналізу суспільної еволюції економіко-правових відносин мала філософія Дж.Локка, погляди якого були популярними в англійських і шотландських університетах протягом XVIII століття. Концепція природного права Дж.Локка передбачала пояснення суспільних явищ на основі принципу причинності та об'єктивної обумовленості. Отримані у роки навчання в університеті знання, спостереження за економічним і соціально-політичним розвитком в умовах розгортання промислового перевороту, знайомство з політико-правовими ідеями просвітництва мали вирішальний вплив на формування наукового світогляду та громадянської позиції молодого вченого.

Теоретичним підсумком і спробою практичного впровадження результатів закордонного відрядження став проект державного перетворення Росії, укладений ним наприкінці лютого 1768 року і представлений Катерині II під назвою

"Представление о учреждении законодательной, судительной и наказательной власти в Российской империи". Оскільки "Представление" було адресоване самій імператриці, воно не було опубліковане за життя С.Десницького й залишалось невідомим загалу до 1905 року.

Після повернення з Англії у 1767 році зі ступенем доктора права С.Десницькому, як і І.Третьякову, довелося витримати додаткову перевірку, бо в Росії до їхньої наукової підготовки поставилися з великою недовірою. Молодий учений виявив глибокі знання та зрілу наукову позицію, зокрема критичне ставлення до теорії природного права (Десницький 1959b. С. 49). Сповідувана західноєвропейськими мислителями абстрактна конструкція "природного стану" людства виключала вирішальні чинники соціального розвитку – майнову нерівність, суспільні зв'язки, публічну владу. Натомість С.Десницький пропонував розмежувати "натуральний", тобто природний, і громадянський стан людини, що дає певні права і накладає обов'язки, включаючи її до системи суспільних зв'язків (Десницький, 1959a. С. 261). Визнання "природного права" на життя, свободу, присвоєння благ природи та продуктів своєї праці було кроком уперед порівняно з середньовічною богословською доктриною про божественне походження влади, але не задовольняло критичний розум С.Десницького щодо пояснення природи інститутів влади і держави. Після успішної здачі іспитів з юриспруденції та математики, молодий учений розпочав викладацьку діяльність у Московському університеті, де читав курс римського та російського права.

Наприкінці 60-х років XVIII ст. С.Десницький виголосив чотири великих актових доповіді та написав низку праць, проблематика яких була на стику юридичних та економічних наук, зокрема таких: "Юридическое рассуждение о начале и происхождении супружества у первоначальных народов и о совершенстве, к какому оно приведенным быть кажется последовавшими народами просвещеннейшими..." (1765), "Слово о прямом и ближайшем способе к научению юриспруденции", "Представление о учреждении законодательной, судительной и наказательной власти в Российской империи" (обидві – 1768), "Юридическое рассуждение о вещах священных, святых и принятых в благочестие, с показанием прав, какими оные у разных народов защищаются" (1772), "Юридическое рассуждение о разных понятиях, какие имеют разные народы о собственности имения в различных состояниях общежительства" (1781) та ін. Після шести років успішної педагогічної діяльності С.Десницький отримав звання ординарного професора, з 1773 року – завідував створеною за його ініціативою кафедрою російського законодавства у Московському університеті. Вчений брав активну участь у роботі Вільного російського зібрання, створеного при університеті у 1771 році. Академія наук залучила С.Десницького до роботи над Російським словником – йому було доручено зробити вибірку і дати тлумачення юридичних термінів з головних зведень російських законів, починаючи від "Руської правди" до тогочасного "Уложения". Ця праця вченого стала основою для подальшої роботи наступних поколінь істориків, юристів та економістів, стала вагомим внеском у розвиток вітчизняного права.

Визнанням наукового авторитету професора Десницького, наукова, викладацька та громадська діяльність якого тривала близько двадцяти років, став той факт, що коли в жовтні 1783 р. у Петербурзі була відкрита Російська академія наук, до числа її дійсних членів було обрано лише двох московських професорів – філолога А.А. Барсова та економіста-правознавця С.Ю. Десницького. У 1787 році вчений пішов у відставку та залишив викладацьку діяльність в університеті. Помер С.Десницький 15 липня 1789 року.

Теоретична концепція

Осердям теоретичної спадщини С.Десницького стало *положення про поступальний розвиток людства*, що виходило за межі традиційного ідеаліс-

тичного розуміння історії, заснованого на абсолютизації духовних чинників людського буття. Історичний процес він пов'язував із розвитком продуктивних сил, поділом праці та зміною форм власності. Підхід С.Десницького полягав у трактуванні історичного прогресу як поступальних і поступових змін, джерелом яких є сама природа людини, її, за висловом ученого, "повсякчасне прагнення до вищого стану". Еволюція норм законодавства, форм правління, звичаїв тощо, на думку С.Десницького, обумовлені прагненням людини до досконалості та досягнення "спільного блага". *Періодизація історії*, запропонована мислителем, побудована на виокремленні домінуючих форм господарства та відповідних соціальних відносин, що визначають послідовну зміну чотирьох станів людства, що хронологічно змінюють один одного (Десницький, 1959е. С. 244–257). Перший стан – первісний, в якому основними промислами були лови звірів та збирання плодів. На цій стадії інститути сім'ї та власності відсутні. Другий стан – пастуший – характеризується розвитком скотарства та формуванням уявлень про колективну власність на основі спільного володіння худобою. Певні зміни у соціальних відносинах були обумовлені становленням інституту сім'ї. Наступний, хліборобський стан, був значно прогресивнішим за попередній. У цей період на основі володіння предметами побуту, знаряддями праці, зібраним урожаєм формувалось уявлення про приватну власність, значно зросла роль жінки, виникла моногамна сім'я. Наслідком розвитку сім'ї стало формування родин, які визначали межі своїх володінь та огороджували їх від ворожих зазіхань.

Остання й найвища стадія розвитку суспільства – комерційний стан. На цій стадії виникла держава, остаточно сформувалося поняття приватної власності, відносини між людьми почали регулюватися законом. До цього стану суспільство приходять, коли, внаслідок розвитку землеробства та промислів, товарно-грошові відносини набувають системного характеру. У "комерційному стані", за твердженням С.Десницького, *еволюція інституту власності* досягає вищого рівня зрілості, що виявляється, зокрема, в розмежуванні таких форм реалізації майнових відносин, як володіння, користування, розпорядження і відчуження (Десницький, 1959е. С. 256). У XVIII столітті термін "комерція" значною мірою зберігав своє первісне, більш загальне значення. Як слушно зауважив дослідник наукового доробку та життєвого шляху С.Десницького П.Граціанський, він укладав у це слово інший зміст, аніж укладаємо ми (Граціанський 1978. С. 49). Комерційний стан означав етап суспільно-економічної еволюції, на якому значно більшого рівня розвитку і ключового значення набувають різні види відносин і зв'язків між людьми, й лише серед інших – торговельні відносини.

Використання історико-порівняльного методу, комплексний підхід до розгляду еволюції господарства, що лягли в основу періодизації історії, набули подальшого застосування при аналізі вченим *конкретно-історичних форм господарювання*. Зокрема, в авторському курсі римського та російського права у розділі "О полиции, или благоустроении гражданском" С.Десницький докладно висвітлював економічні проблеми розвитку мануфактурного виробництва, торгівлі, сільського господарства, грошей, кредиту, державного бюджету і податків (Каратаев, 1956. С. 20). На думку вченого, саме формування власності як основи господарських відносин відкрило можливості становлення та утвердження вищих форм суспільної еволюції. Таким чином, ученому вдалося подолати деякі слабкі сторони природно-правової доктрини, запропонувавши оригінальну теорію суспільного розвитку.

Трактування інституційних аспектів власності дістало найбільш повне вираження в останній доповіді вченого "О разных понятиях, какие имеют народы о собственности имения в разных обстоятельствах общежития", що була виголошена у 1781 р. Право власності поряд з правом на життя, свободу, честь і

здоров'я він зараховував до невід'ємних прав людини (Десницький 1959а. С. 261–262). Разом із тим мислитель наголошував, що різні народи досягають розвинених уявлень про майнові відносини і формують зрілу систему прав власності "натурально і поступово". Визначення власності, запропоноване С.Десницьким, має синтетичний економіко-правовий характер: "Собственность есть право вещественное, по которому человек имеет власть употреблять свою вещь по произволению, отчуждать оную при жизни и по смерти кому угодно и взыскивать оную от всякого, завладевшего ею несправедливо" (Десницький 1959d. С. 245). Вчений прагнув обґрунтувати ці вимоги юридичних гарантій особистих майнових прав громадян у межах і формах, можливих на той час. Враховуючи те, що С.Десницький сформулював положення про *невідчужувані права людини* в історичних умовах абсолютної монархії та засилля кріпосництва, слід віддати належне громадянській сміливості і науковому новаторству вченого. Створивши цю правову конструкцію, він випередив своїх сучасників, адже ідеї економічних прав людини отримали визнання в юриспруденції лише через сто років, на відміну від прав громадян, задекларованих в Англії Великою хартією вольностей (1215) та Біллем про права (1689).

Власність, за С.Десницьким, виступає найважливішим чинником розвитку суспільства та його державного устрою. Беручи до уваги тогочасний рівень розвитку суспільних наук, аналіз С.Десницьким походження та розвитку приватної власності як базової економіко-правової категорії є видатним. Генезу правової системи мислитель виводив саме із потреби захисту власності, еволюція якої відбувається за суспільними законами й обумовлює, своєю чергою, становлення та функціонування певної системи влади та підпорядкування. С.Десницький розкрив глибинний взаємозв'язок між звичаями, традиціями, неписаними нормами соціальної поведінки та юридичними законами, що з'являються на більш високій стадії розвитку суспільства, господарства й майнових відносин. При цьому він указував на складнощі господарської взаємодії та бар'єри економічного розвитку, обумовлені інституційною недостатністю та правовою аномією, визначив компенсаторну функцію неформальних інститутів: "Сия самая трудность, происходящая от недостатку понятия о праве отчуждения собственности, была причиною введения толиких форм и обрядов, кои у народов непросвещенных обыкновенно наблюдаются при всяком заключаемом обязательстве" (Десницький 1959d. С. 252).

Походження *держави* як суспільного явища С.Десницький розглядав у взаємозв'язку з поступальним розвитком сім'ї та майнових відносин. У цьому плані погляди вченого випереджали погляди його сучасників, зокрема французьких просвітителів – на протигагу теорії "суспільного договору" виникнення держави він пояснював майновою нерівністю. С.Десницький не визнавав державу інститутом, що створений у результаті угоди між усіма членами суспільства. Він не вважав також, що держава відповідає інтересам народу, більше того, натякав на її антинародний характер. Виникнення влади, у тому числі державної, С.Десницький пов'язував із насильством і примусом, що слідує із нерівності соціальних станів. Видатний економіст-правознавець зазначав: "Превосходное богатство есть первый источник всех достоинств, чинов и преимуществ над другими. Превосходное також богатство действительное есть начало и основание всех чиновположений и онога разделения властей, которые столько ныне взошли в употребление во всех государствах" (Десницький 1959с. С. 170).

Виступаючи прихильником буржуазного розвитку суспільства як більш прогресивного порівняно з консервативно-феодальним, С.Десницький вказував на небезпеку спотворення суспільної моралі під тиском "комерційного стану", коли "розвиток і розбещення народів ідуть поряд". Тоді й закони безсилі перед владою грошей, бо, як застерігав учений, не лише правосуддя, а й

важелі державної влади опиняються в руках магнатів капіталу: "Самое правительство нередко приходит к замешательству... Ибо сокровиществующие миллионщики ужасное во всем правительстве могут делать наваждение, influence, и могут нечувствительно тьмы народов от себя зависящими сделать <...> Кратко сказать, у сокровиществующих миллионщиков даже и самое правосудие может быть нечувствительно на откупе" (Десницький 1959а С. 264). Сучасна безуспішна боротьба з корупцією є підтвердженням передбачень С.Десницького, який, наголошуючи на ролі законів і значенні державного управління, бачив загрозу посилення влади грошей.

Реформаторська програма

Розвиток економіки вчений вважав головним джерелом могутності держави і тому виступав за її втручання в господарське життя, зокрема вказував на необхідність законодавчого регулювання та контролю майнових і фінансових відносин, а також на важливість сприяння позитивним тенденціям і заохочення прогресивних змін у господарстві. Застерігаючи від небезпеки надмірної концентрації багатства, С.Десницький був рішучим противником купецьких монополій, аргументував доцільність запровадження високого захисного мита й майнового оподаткування незалежно від станової приналежності, пропагував політику сприяння землеробству й торгівлі.

Аналізуючи причини невідповідності політичної та правової системи новим тенденціям і потребам господарського розвитку країни, розглядаючи державу й право у взаємозв'язку з суспільними відносинами і явищами, С.Десницький пропонував комплекс реформ. Головними ідеями його проекту модернізації політичних інститутів і правової системи держави було *утвердження вищості закону, розмежування гілок влади, встановлення принципів гласності та підконтрольності в державному управлінні* (Десницький 1959b. С. 99–142). Загалом проект державних реформ С.Десницького свідчить про його прогресивність і далекоглядність не лише як ученого, а й як політика. Зокрема, вимога суворої визначеності законом компетенції усіх рівнів і гілок влади, найсуворішого дотримання норм права у практиці державного управління та економічної діяльності є актуальною сьогодні так само, як і 240 років тому. Головна ідея проекту була викладена доволі просто і цілком зрозуміло: "Законы делать, судить по законам и производит суд во исполнение – сии три должности составляют три власти, то есть законодательную, судительную и наказательную власть, от которых властей зависят все почти чиновоположения и все главное правление в государствах" (Десницький 1959b. С. 101). Таким чином, С.Десницький вперше у вітчизняній науці аргументував *принцип розмежування гілок влади*, "чтоб одна власть не выходила из своего предела в другую", принцип, задекларований свого часу П.Орликом у "Пактах і Конституціях Законів та вольностей війська Запорізького" (1710). Ці факти засвідчують не лише український пріоритет у розвитку прогресивних ідей у галузі політичних інститутів і державного права, а й спадкоємність інтелектуальної традиції, що становила основу модернізації державного управління і фінансів.

Учений-реформатор вважав, що *закон* має отримати вищість у суспільстві та обмежити владу монарха. У творах мислителя послідовно проведено думку про те, що обмеження влади правителя є необхідною умовою свободи підданих. Зокрема, на цьому він наголошував у примітках до другого тому книги У.Блекстона "Толкование английских законов" (Десницький 1959а. С. 263). Позиція С.Десницького з питань розвитку демократичних засад державного управління суголосна з ідеями просвітництва щодо скасування абсолютизму як гальма суспільного розвитку. Гарантію проти сваволі монарха вчений бачив у створенні представницького органу влади – сенату. Він пропонував залучити до управління державою представників усіх суспільних станів і

прошаків суспільства. Це, на думку С.Десницького, мало забезпечити верховенство державних інтересів і суспільного блага над приватними інтересами.

Проект реформи політичних інститутів, розроблений ученим-реформатором, передбачав обмеження компетенції правителя і в правотворчому процесі. Початковими стадіями законотворчого процесу мали бути розроблення та ухвалення сенатом законів, а останньою – затвердження їх монархом; самодержавець отримував право накладати вето на закони, що їх ухвалював сенат. Важливо відзначити, що С.Десницький добре усвідомлював значення законодавчої влади для інституційного забезпечення економічного розвитку. "Делать, дополнять, поправлять или уничтожатъ законы – сего со временем потребуют обстоятельства, когда государство начнёт ещё в большее совершенство приходит и когда коммерция и пошлыны начнут подниматься" (Десницький 1959b. С. 102), – вказував мислитель. Проте він був переконаний, що лише розгляд і затвердження фінансових питань представницькими органами влади може надати належної ефективності державному господарству.

С.Десницький пропонував також зміни в організації *судової влади* і здійсненні правосуддя. Принципи публічності, підконтрольності, верховенства суспільного блага та законності дістали у проекті С.Десницького не лише належне обґрунтування, а й спосіб практичного втілення. Варто зауважити, що більшість положень, аргументованих і пропонованих ученим-реформатором, було реалізовано лише через сто років, у ході проведення комплексу ринкових перетворень, зокрема, судової реформи 1864 року. Відповідно до практики, на той час уже усталеної в західноєвропейських країнах, вітчизняне судочинство перебудовувалося на засадах рівності всіх перед законом, відокремлення суду від адміністративної влади, введення суду присяжних, а головне – поділу гілок влади. *Демократизація судової системи* на той час, хоча й із запізненням, відкривала можливості утвердження ринкових інститутів, економічного розвитку суспільства. Таким чином, пропозиції С.Десницького в галузі реформування державного управління, очевидно, випередили свій час.

Найбільш новаторською була ідея вченого запровадити поряд із законодавчою, судовою та виконавчою "четверту" владу, названу ним *громадянською*, що мала включати органи місцевого самоврядування. Згідно з пропонуваною С.Десницьким реформою місцевого самоврядування передбачалося, що компетенція відповідних виборних органів буде обмеженою і чітко визначеною – контролювати ціноутворення на ринку, боротися зі спекуляцією, ремонтувати дороги, підтримувати в належному стані міські вулиці, контролювати міську забудову згідно з архітектурним планом тощо (Десницький 1959b. С. 118). Автор наголошував, що громадянська влада має зосереджуватися в руках міщан і керуватися законами, ухваленими сенатом. Прогресивні ідеї нашого видатного співвітчизника дістали втілення лише в ході проведення земської та міської реформ (1864–1870), коли в Російській імперії були створені виборні органи місцевої влади та визначено їхні повноваження, а також надано у розпорядження фінансові ресурси для вирішення господарських питань місцевого рівня.

На особливу увагу заслуговує положення С.Десницького про співвідношення різних гілок влади та роль *механізмів забезпечення дотримання законів*: "Правда, – вказував мислитель, – что законодательная власть по справедливости у всех народов за первую поставляется; однако от судительной, наказательной и гражданской власти все исполнение законов зависит, без которого и самые наилучшие и премудрейшие узаконения недействительны. Многие народы опытом дознали, что лучше не иметь иных законов, нежели, имея, не исполнять, ибо от неисполнения некоторых законов та слабость рождается в правлении, что многие легкомысленно заключают и обо всех прочих государственных установлениях" (Десницький 1959b. С. 118). Таким чином,

у наукових працях і проектах урядових реформ, запропонованих С.Десницьким, очевидно присутні елементи інституційного підходу до трактування суспільних явищ, зокрема, виразно проступає тричленна структура соціальних інститутів, що включає формальні та неформальні суспільні норми та механізми забезпечення їх виконання.

Радикальні пропозиції вченого щодо модернізації політичної та правової системи не були сприйняті, але частина його ідей та положень, зокрема з фінансових питань, були використані у ході роботи Комісії по укладенню проекту нового законодавства (1767–1768). Проект реформування державних фінансів, представлений С.Десницьким під назвою "О Узаконении финансов" (додаток IV до "Представления о учреждении законодательной, судительной и наказательной власти в Российской империи"), був спрямований на розвиток прогресивних буржуазних тенденцій в економіці Російської імперії та сприяння народному добробуту. У проекті фінансової реформи С.Десницький пропонував поступово перейти від подушного, що стягувалося лише з селян, до системи непрямих податків. Також він наполягав на необхідності відмови від принципу становості в оподаткуванні. Такі зміни, на думку вченого, дозволили б полегшити становище найбідніших верств, більш справедливо розподіливши податковий тягар, та позбавили б вищі верстви необґрунтованих привілеїв. Варта особливої уваги пропозиція С.Десницького щодо прогресивного оподаткування нерухомості, головним чином землі. Вкрай негативно вчений ставився до системи відкупів, вважаючи, що вона з неминучістю призводить до численних зловживань, обмежує господарську активність населення, виснажує продуктивні сили народу без користі для суспільства.

Саме С.Десницький запровадив термін "*фінанси*" до наукового вжитку в російськомовній літературі. В його проекті "О Узаконении финансов" дається перше у вітчизняній науці визначення фінансів: "Финансы заключают в себе смысл пространный: они имеют предлогом доставление государству надельных и довольных по его надобностям доходов" (Десницкий 1959b. С. 136). Проте далі йдеться не тільки про доходи, і С.Десницький це чітко обумовлює, поділяючи фінанси на дві частини: по-перше, видатки держави; по-друге, її доходи. Свій аналіз фінансової системи вчений починає з державних видатків, наголошуючи, що вони мають подвійне призначення. З одного боку, фінансових коштів потребує утримання державних інститутів, що забезпечують саме існування держави як суспільної організації. З іншого – уряд має здійснювати щоденні грошові видатки, які необхідні, за словами С.Десницького, для збереження приватного життя і майна співчленів суспільства.

Загальним принципом, якого пропонував дотримуватися вчений, було визнання пріоритетності витрат над доходами держави, тобто правитель мав встановлювати доходи казни залежно від визначених потреб. Такий підхід свідчить про те, що С.Десницькому не вдалося подолати традиційну обмеженість у питанні формування державних доходів і витрат, властиву тогочасній економічній науці й практиці фінансового господарства. Можливо, позиція вченого була обумовлена певним конформізмом за умов нетерпимості самодержавної влади до будь-яких виявів критики існуючих порядків. На це, зокрема, вказує порядок розгляду та класифікація державних витрат, запропоновані С.Десницьким. На перше місце він поставив витрати двору, на друге – витрати на забезпечення внутрішнього порядку, здійснення судочинства та дотримання законодавства, виконання державою поліцейських функцій. Третя група витрат – фінансування суспільних благ – мала на меті забезпечення робіт і закладів, що мають "спільну користь". До таких С.Десницький зараховував міське будівництво, облаштування доріг, каналів, мостів, утримання виховних і освітніх установ, закладів громадської опіки, урядову діяльність, що сприяє розвитку наук і ремесел. Четвертим напрямом державних витрат є

витрати на охорону держави від зовнішніх нападів. С.Десницький наголошував, що це – основна стаття витрат казни Російської імперії, до якої включаються видатки на утримання армії, будівництво оборонних споруд, створення запасів тощо. Разом з тим, варто зазначити, що вчений добре усвідомлював згубність надмірних непродуктивних витрат для господарства, він попереджав про те, що утримувати велику армію дорого й небезпечно: "В государствах, где одна военная сила и военное чиновничество, свободные науки и ремесла не процветают" (Десницкий 1959d. С. 209).

Порівнюючи положення щодо організації фінансової системи С.Десницького з поглядами А.Сміта, видається дуже ймовірним, що українець запозичив класифікацію державних витрат у свого вчителя (що напевно звучало на його лекціях). Так перший розділ п'ятої книги "Багатства народів" розподілений на чотири частини: 1) Про витрати на оборону; 2) Про витрати на відправлення правосуддя; 3) Про витрати на громадські роботи й громадські установи; 4) Про витрати на підтримання гідності правителя (Сміт, 2001. С. 427–500).

Характеризуючи джерела державних доходів, С.Десницький вказує на дві важливі вимоги: по-перше, доходи мають бути "стерпними", тобто не надто притісняти платників податків і виснажувати народне господарство; по-друге, забезпечувати покриття державних видатків. Варто зазначити, що у Сміта джерелами загального (державного) доходу суспільства виступають насамперед фонди або майно, що належать державі або правителю (капітали, земля) (Сміт. С. 500–505). Щоправда, класик політичної економії визнавав, що з розвитком суспільства і розширенням завдань держави, капітали та громадські землі, які належать державі або правителю, стають недостатнім джерелом для покриття потрібних видатків, тож більшість витрат доводиться покривати за рахунок тих чи інших податків. С.Десницький, натомість, саме податки вважає головним джерелом державних доходів, що свідчить про формування в українській економічній думці *ринкових підходів до державних фінансів*. Характеризуючи економічну природу податку, він дав таке визначення: "...Подати суть дань, которую каждый гражданин платит для сохранения не только своего благосостояния и спокойствия, но своей жизни и имени" (Десницкий 1959b. С. 137). Таким чином, мислитель вказує на еквівалентний характер відносин між державою і громадянами, які через оподаткування відшкодовують видатки на державні послуги.

До пріоритетних питань оподаткування, порушених С.Десницьким, можна зарахувати такі: визначення об'єктів оподаткування; способи полегшення податкового тягаря для населення; шляхи зменшення витрат на стягнення податків; організація контролю за розпорядженням доходами від оподаткування. Очевидно, що ці питання суголосні відомим принципам оподаткування, які сформулював у "Багатстві народів" А.Сміт. У проекті фінансової реформи С.Десницького виокремлено п'ять об'єктів, на які накладаються податки: 1) особи; 2) майно; 3) споживчі товари широкого вжитку; 4) товари, що ввозяться та вивозяться; 5) адміністративні дії (гербові збори). Висловлюючись про чинні податки, автор демонструє поміркованість суджень і обережність зауважень, разом з тим, аналізуючи окремі податки й принципи їх стягнення, С.Десницький займав прогресивні позиції. Він підтримував скасування податків на предмети першої необхідності, вважав, що хліб "аки необходимое произростание для жизни человеческой, от всякого сбора государственного должен быть свободен" (Десницкий С. 138). Водночас учений-реформатор наголошував на необхідності оподаткування предметів розкоші, аргументуючи це вимогами економічної раціональності та соціальної справедливості. С.Десницький зазначав, що кожен громадянин отримує однакову підтримку з боку держави, однак існує значна нерівність у майновому становищі людей.

Тому справедливість вимагає встановити прогресивну ставку оподаткування відповідно до цієї нерівності, що визначатиметься за геометричною прогресією. Щодо врахування цих пропозицій, то у Наказі Катерини II було зазначено лише те, що кожен має оподатковуватись "по мере роскоши усякого", без жодних уточнень стосовно обчислення розміру податку.

У вирішенні другого питання – "Як зробити податки найлегшими для народу?" – виразно бачимо вплив ідей А.Сміта на С.Десницького. Критично проаналізувавши практику оподаткування, вчений-реформатор робить висновок, що з метою зменшення податкового тиску на народне господарство слід дотримуватись загальних правил, на важливості яких наголошував А.Сміт (Сміт. С. 505–506). Серед конкретних заходів, які пропонує автор проекту, такі: по-перше, уникати монополій; по-друге, не накладати внутрішні мита на будь-який вид товарів; по-третє, суворо наглядати за збирачами податків (Десницький 1959b. С. 140). Прогресивною була вимога вченого щодо скасування відкупів, які, за його висновком, слугують ґрунтом для зловживань і виснажують господарські сили народу без усякої користі для казни. Система відкупництва становила основу фіскального механізму феодальної держави, відтак її ліквідація означала б формування ринкових інститутів державних фінансів, що базуються на принципах рівності, законності, гласності.

Досліджуючи проблему низького рівня податкових надходжень і фіскальної заборгованості в окремих регіонах імперії, С.Десницький започаткував розроблення територіально-просторового аспекту фінансів. Розмірковуючи над причиною такого стану речей, автор вважав, що можливих причин є дві: народ володіє малою кількістю засобів збагачення або ж пригнічується більше, ніж в інших регіонах. Розглядаючи оподаткування ввезення та вивезення товарів, С.Десницький фактично поставив питання про перекладання податків, зазначивши: "...Великой важности стоит, дабы продавец, а не покупатель платил пошлины с товаров, ибо без сей предосторожности великие могут произойти злоупотребления, совсем противные вольности частной гражданина" (Десницький 1959b. С. 139). Таким чином, оподаткування С.Десницький розглядав не лише як засіб забезпечення державі необхідних фінансових засобів, а як інструмент економічної політики, що може здійснювати позитивний або негативний вплив на господарський розвиток.

Питання податкового навантаження на платників і проблема видатків адміністрування податків виявляються тісно пов'язаними, що, на думку С.Десницького, вимагає послідовного впровадження у сферу державного господарства, і зокрема фінансів, засад публічності й контролю. Провідну роль у реформуванні фінансової системи автор проекту відводив сенату – представницькому органу державної влади. Вчений зазначав: "И когда будут по сенатскому рассмотрению пошлины и казна государственная налагаема и собираема, того ради справедливо монархи могут приказать такому правительствующему сенату иметь смотрение и в расходах казны государственной так, чтоб все коллегии и корпусы и университеты без изъятия в издержании и расходах государственной казны правительствующему сенату ответны были" (Десницький 1959b. С. 102). Таким чином, досвід побудови бюджетного процесу в Англії вчений-реформатор прагнув перенести на терени Російської імперії. Публічна влада, згідно з його проектом, мала здійснювати контроль за державними фінансами. С.Десницький вперше запропонував встановити спеціальний орган управління фінансами – "Комиссию о финансах или о доходах государственных". Ця ідея була реалізована лише в 1802 р., коли в Російській імперії було створене Міністерство фінансів.

Таким чином, узагальнюючи результати історико-економічного аналізу теоретичної спадщини та реформаторської програми С.Десницького, можна стверджувати, що джерелами наукового світогляду вченого стали система

моральної філософії А.Сміта, гуманістична інтелектуальна традиція української суспільної думки та економіко-правові концепції західноєвропейського просвітництва. Соціально-економічні й політичні погляди видатного правознавця й економіста постають як цілісна струнка теоретична система, що підпорядкована провідній ідеї – розвитку суспільства.

На відміну від свого вчителя Адама Сміта, С.Десницький був прихильником активного втручання держави в економічне життя з метою підйому економіки країни, зокрема велику увагу приділяв державним фінансам. Учений-реформатор висунув цілий комплекс прогресивних, новаторських для свого часу, принципів оподаткування. Він аргументував необхідність установаження загальної системи оподаткування, ліквідації станових привілеїв дворянства у цій сфері, обґрунтував доцільність установаження прогресивної ставки оподаткування майна, обкладання податком предметів розкоші. С.Десницький виступав проти подушного та захищав ідею прибуткового податку, вважав за необхідне скасування внутрішніх торговельних зборів з метою сприяння розвитку торгівлі й ремесел, реалізації інтересів купців і ремісників.

Проект державних перетворень, запропонований С.Десницьким, був спрямований на створення правового забезпечення економічного розвитку та модернізацію системи державного управління. Радикальні пропозиції нашого видатного співвітчизника щодо обмеження монархічної влади, розвитку засад громадянського суспільства та формування правової держави не могли бути прийняті та реалізовані в повному обсязі за умов консервативного курсу самодержавства. Проте частина його ідей та положень знайшла відображення у ході роботи Комісії по укладенню проекту нового законодавства (1767–1768).

Теоретична спадщина та реформаторські ідеї С.Десницького залишаються актуальними щодо розвитку теорії та практики інституційних перетворень вітчизняного господарського середовища. Зокрема, варто виокремити сформульовані та аргументовані вченим фундаментальні положення, послідовне застосування яких на практиці сприятиме успішності реформ, прогресивним перетворенням суспільства і економічному розвитку держави. Згідно з інституційно-економічною концепцією С.Десницького, по-перше, вирішальними рушіями соціального розвитку є свобода, суспільні зв'язки і публічна влада; по-друге, власність є найважливішим чинником розвитку суспільства та його політичного устрою; по-третє, місія держави полягає в усуненні перешкод економічного та соціального поступу шляхом законодавчого регулювання та контролю над майновими й фінансовими відносинами, заохочення прогресивних змін у господарстві, приведення політичної та правової системи у відповідність до потреб господарського розвитку; по-четверте, в умовах інституційної недостатності та правової невизначеності звичаєві норми виконують компенсаторну функцію щодо врегулювання соціальної та господарської взаємодії; по-п'яте, ключове значення для ефективної соціальної координації та економічного розвитку мають механізми забезпечення дотримання законів і правил.

Література

- Грацианский П. С.* (1978) Десницкий. Из истории политической и правовой мысли / П.С. Грацианский. – М.: Юридическая литература. – С. 5–8., С.49.
- Десницкий С.Е.* (1959а) Из примечаний к переводу книги Блэкстона "Истолкования английских законов" // Юридические произведения прогрессивных русских мыслителей. Вторая половина XVIII века / под общ. ред. С.А. Покровского – М.: Государственное издательство юридической литературы. – С. 261- 264
- Десницкий С.Е.* (1959b) Представление о учреждении законодательной, судительной и наказательной власти в Российской империи// Юридические произведения прогрессивных русских мыслителей. Вторая половина XVIII века / под общ. ред.

- С.А. Покровского – М. : Государственное издательство юридической литературы. – С. 99–142
- Десницкий С.Е.* (1959с) Слово о прямом и ближайшем способе к научению юриспруденции / С. Десницкий // Юридические произведения прогрессивных русских мыслителей. Вторая половина XVIII века / под общ. ред. С.А. Покровского – М. : Государственное издательство юридической литературы. – С. 170.
- Десницкий С.Е.* (1959d) Юридическое рассуждение о вещах священных, святых и принятых в благочестие, с указанием прав, какими оные у разных народов защищаются / С. Десницкий // Юридические произведения прогрессивных русских мыслителей. Вторая половина XVIII века / под общ. ред. С.А. Покровского – М. : Государственное издательство юридической литературы. – С. 209, 245, 252.
- Десницкий С.Е.* (1959e) Юридическое рассуждение о разных понятиях, какие имеют разные народы о собственности имущества в различных состояниях общежития Юридические произведения прогрессивных русских мыслителей. Вторая половина XVIII века ; под общ. ред. С.А. Покровского. – М. : Государственное издательство юридической литературы, – С. 245, 256.
- Загряцков М.*(1949) Общественно–политические взгляды С.Е. Десницкого (Первый русский правовед. 18 век.) / Загряцков М. // Вопросы истории, – № 7.
- Злупко С.М.* (2004) Українська економічна думка. Постаті і теорії / С. М. Злупко / – Львів: Євровіт, – С. 55–57.
- Злупко С.М.* (2005) Історія економічної теорії : підручник. – 2-ге вид., випр. і доп. / С.М. Злупко– К. : Знання, – С. 251–255.
- Каратаев Н.К.* (1956) Экономические науки в Московском университете (1755–1955) / Н.К. Каратаев– М. : Изд-во Московского университета, – С. 20.
- Корнійчук Л.Я.*(2004) Історія економічної думки України : навч. посібник / Л.Я. Корнійчук. – К. : КНЕУ, . – С. 112–118.
- Сыромятников Б.И.* (1945) С.Е.Десницкий – основатель науки русского правоведения / Б.И. Сыромятников // Известия АН СССР. Отдел экономики и права. – № 3.
- Покровский С.П.* (1955) Политические и правовые взгляды С.Е. Десницкого / Покровский С.П. – М.
- Сміт А.* (2001) Добробут націй. Дослідження про природу та причини добробуту націй : Наукове видання. / Адам Сміт. – К.,. (Філософські першоджерела). – С. 427–500.

ECONOMIC-AND-LEGAL CONCEPT AND REFORMATORY IDEAS OF SEMEN DESNYCKYJ

Viktoria Nebrat

Author affiliation:), PhD (Economics), Senior Research Fellow, Assistant Head, Department of Economic History, State Institution "Institute for Economics and Forecasting of the National Academy of Sciences of Ukraine", Email: victoria_nebrat@ukr.net

The article is devoted to the system of economic and legal views of the outstanding economist and lawyer of the second half of XVIII century S. Desnyckyj. The author characterizes the scientist's innovative ideas of reforming the public administration and public finance and defines his contribution to the theoretical development of the key issues of institutional support for economic development.

Keywords: economic and legal views, state management, financial system, public finances, theoretical jurisprudence, economic history, tax policy.

JEL: B15